

УДК 94(477)«08/11»

Пуголовок Юрій

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту Народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

yuriy.puholovok@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7610-8005

ЧИ БУЛО ЗАПУСТІННЯ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ РУСІ В ХІ СТ.?

В статті розглядається питання запус­тіння південно-східних територій Русі, а саме межиріччя Псла та Ворскли в ХІ столітті. Теза про пере­реву в розвитку цього регіону, висловлена в 40-х роках ХХ ст., ґрунтувалася на відсутності чітко стратифікованих комплексів із ма­теріалами цього часу. Ваги цьому припущенню надавав й історичний кон­текст, за яким демографічний потенціал сіверянського населення краю був підірваний внаслідок їх інкорпорації до складу Русі. Натомість, про­аналізовані археологічні дослідження, які засвідчують наявність харак­терної для цього часу кераміки та житлово-господарських комплексів, вказують на існування певної кількості населення в межиріччі Псла та Ворскли.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, раннє середньовіччя, роменська культура, сіверяни, Русь.

Перші десятиліття ХІ ст. для населення межиріччя Псла та Ворскли позначилися зміною політичної ситуації, пов'язаною передовсім із завершенням процесу входження сіверянських територій до складу Київської держави. Археологічне відображення цих подій знайшло підтвердження в шарах пожеж на роменських городищах (70-ті роки Х, початок ХІ ст.). В другому десятилітті ХІ ст. сіверяни здійснили останню спробу вийти з під влади Києва, що знайшло вияв у підтримці Мстислава Хороброго у боротьбі проти Ярослава Мудрого. Хоча перемога Мстислава під Листвином (1024 р.) і призвела до об'єднання всіх сіверянських земель під владою Чернігова, але їх економічний та демографічний потенціал був підірваний та й короткий термін князювання Мстислава на дав змоги закріпити свою незалежність від Києва. По смерті чернігівського князя – Мстислава, Ярослав (1036 р.) знову відновив залежність Сіверянської землі від київської великокнязівської влади, продовживши політику свого батька Володимира Святославича, щодо розподілу сіверянського племінного об'єднання між Переяславським та Чернігівським князівствами. Це сприяло зміцненню позицій Русі у цьому регіоні, створивши передумови для подальшого розвитку цих територій.

О. Григор'єв, спираючись на результати археологічних досліджень проведених в Посеймі (Горбово, Новгород-Сіверський), стверджує що загибель роменської культури, носієм якої були літописні сіверяни, відбулося саме за часи князювання Ярослава Мудрого (після 1034 чи 1036 рр.), наслідком чого стало те, що основна частина сіверянського населення покинула Дніпровське Лівобережжя і мігрувала в окраїнні північно-східні райони Русі. На їх місце прийшли вихідці з інших регіонів держави.

В цей час у середині ХІ ст., з'являється нова загроза зі Степу – половці. Від їхньої появи й до кінця ХІ ст. половецька орда спустошила значну частину Переяславського князівства, вздовж лівого берега Дніпра, де традиційно проходив давній шлях кочівників. Яскраві

описи цих подій, залишені літописцями, дали підстави історикам Русі стверджувати про повне спустошення територій між річками Пселом та Ворсклою у другій половині XI ст. Відповіддю Русі на половецький наступ став цілий ряд військових виправ у Степ. Це забезпечило у наступному, XII ст., можливість більш інтенсивного освоєння вказаного регіону, особливо Поворскля. Саме тут поступово складалась нова оборонна лінія, що мала прикрити внутрішні райони Русі.

Першим хто порушив питання про запустіння цих територій в XI ст., на підставі археологічних знахідок, тобто між слов'янським часом та «великокнязівською» добою, був радянський археолог І. Ляпушкін. Спираючись на проведені археологічні дослідження 1945-1946 рр. у Полтаві, він датував поселення в широких межах VIII – XIII ст. [9, с. 35; 10, с. 98; 11, с. 73]. Отримані ним матеріали дозволили вести мову про перерву у розвитку цього населеного пункту, оскільки у матеріалах розкопок була відсутня кераміка «перехідного» типу, тобто від ліпленої роменської до «великокняжої». На його думку, наявність саме такого посуду є надійним свідченням про сталість розвитку поселень протягом VIII – XIII ст. [9, с. 35]. В подальшому, тезу про перерву в існуванні існуванні Полтавського поселення в XI – на початку XII ст підтримав А. Куза. [6, с. 194-195; 18, с. 21; 19, с. 7]. Однак останні археологічні дослідження підтверджують наявність матеріалів XI ст. на території літописної Лтави, що знайшло відображення у ряді публікацій.

Окрім Полтави, І. Ляпушкіним були проведені розвідкові дослідження й на інших городищах в цьому регіоні. Ним оглядалися та шурфувалися пам'ятки у сс. Сари Гадяцького району, Старі Санжари (кол. Решетняки) Новосанжарського району Полтавської області. На Сарському городищі в 1948 р. був закладений шурф, в якому виявлено нечисельний ліплений посуд роменської культури, хоча у підйомному матеріалі на селищі переважала гончарна кераміка давньоруського часу. В цілому поселення та городище було датоване автором досліджень VIII – XIII ст. [12, с. 307, рис. 150]. У 1960 р. було проведені роботи на території обох городищ, розташованих у с. Старі Санжари, на кожному з поселень були проведені невеликі розкопки. На городищі, що розташовувалося у північно-східній частині села, було виявлено матеріали роменської культури та гончарного посуду рубежу X – XI ст. [12, с. 305-306, прим. 213]. В 1971 р. пам'ятка була оглянута О. Сухобоковим, який в цілому підтвердив висновки зроблені І. Ляпушкіним, але дещо уточнив верхню межу датування – середина XIII ст. [20, с. 172]. На іншому городищі, в ур. Городок, в підйомному матеріалі, зібраному 1946 р. Дніпровською Лівобережною археологічною експедицією ПМК АН СРСР були виявлені лише матеріали роменської культури, хоча в шурфах зафіксовані й нашарування скіфського часу. Підводячи підсумки своїм дослідженням, І. Ляпушкін дійшов висновку про нетривалість життя на даному городищі в межах кінця IX – початку X ст. [12, с. 306, прим. 214]. На сьогодні на ньому виявлені матеріали скіфського часу, у масиві валу виявлено кераміку епохи енеоліту-бронзи, у південній частині на городках зібрано кераміку давньоруського часу XII – першої половини XIII ст. [15, с. 143-144].

Для інших городищ регіону ним був здійснений детальний опис збережених оборонних споруд, зібрані історіографічні відомості, подано коротку характеристику зібраного підйомного матеріалу, особливості його поширення по території поселень. Це стосується пам'яток поблизу сс. Броварки [12, с. 247-248,], Кшишівка [12, с. 261] Гадяцького району Полтавської області та біля хут. Суки [12, с. 343] (зараз с. Дмитрівка, Горішнеплавнінська міськрада) на р. Псел; по р. Ворскла – с. Глинське Зіньківського району Полтавської області [12, с. 49, №235]. Культурно-хронологічна характеристика відзначається широким діапазоном від VIII до XIII ст.

Невеликі масштаби досліджень на вказаних поселеннях та городищах дозволили І. Ляпушкіну поставити питання про перерву у заселенні регіону лише на матеріалах Полтави, де були проведені стаціонарні археологічні дослідження. Зроблений ним у середині 40-х рр. ХХ ст. висновок, підтверджував теорію, поширену в тогочасній науковій літературі про те, що життя в порубіжних літописних городищах, припинилося у перших десятиліттях ХІ ст., внаслідок військових акцій і відновилося лише на початку ХІІ ст. Особливо наголошувалось на запустінні цих поселень у другій – третій чверті ХІ ст. [8, с. 142-143; 5, с. 76; 21, с. 355, 358].

Інші дослідники, які проводили роботи на пам'ятках у Поворсклі та Попсіллі, не відмічали перерви у розвитку поселень. Прикладом можуть слугувати роботи П. Третьякова поблизу с. Петрівське (зараз с. Зарічне Охтирського району Сумської області). Результатом їх було виявлення матеріалів роменської культури та давньоруського часу. Дослідник неодноразово відмічав наявність кераміки ХІ ст. і зауважував про існування безперервного розвитку поселень навколо городища з роменського часу [22, с. 132, 134]. Вказаний висновок підтверджується сучасними дослідженнями комплексу – у період роменської археологічної культури було заселено лише два городища – Зарічне І та ІІ, а майданчик найбільшого городища – Зарічне ІІІ – було використано для облаштування курганного могильника. Очевидно, близько кінця Х – на початку ХІ ст. Зарічне ІІ було спалене. Не виключено, що частина жителів перейшла на сусіднє городище Зарічне І, що продовжило функціонування у ХІ – ХІІІ ст. [1, с. 104-106; 2, с. 106].

Схожих поглядів дотримувався і О. Сухобоков. Досліджуючи городища у с. Кам'яне Лебединського району та у с. Ніцаха Тростянецького району Сумської області не відмічав будь-якої перерви в їхньому розвитку, зокрема, у ХІ ст. [20, с. 157-162, 164-167]. Прикладом можуть слугувати дослідження оборонних споруд городища поблизу с. Кам'яне, де над рівнем роменського горизонту у заповненні залишків зрубів було виявлено тонкостінну гончарну кераміку давньоруського часу ХІ – ХІІІ ст. [20, с. 159].

Матеріали ХІ ст., були виявлені в процесі досліджень городища в ур. Маджари смт. Нові Санжари Полтавської області, відомого ще з середини 80-х років ХХ ст. [3, с. 89-93; 14, с. 13-14]. Відомі вони і на Глинському археологічному комплексі. На цій пам'ятці виявлені як окремі знахідки кераміки так і комплекси цього часу. Це стосується курганного некрополю роменсько-давньоруського часу [7, с. 91-92; 4, с. 188-211; 13, арк. 2-33] та території поселення в урочищі Леваднюкова гора, де досліджено господарське приміщення ХІ ст. [16; 17].

Таким чином, археологічні матеріали, здобуті у процесі розкопок останніх десятиліть, не підтверджують поширену в історіографії тезу про запустіння цього регіону в ХІ ст. Наявність характерної для цього часу кераміки та житлово-господарських комплексів вказує на проживання певної кількості населення в межиріччі Псла та Ворскли. Однак, з'ясування його кількісного та етнічного складу, а також густоти заселення залишається відкритим питанням.

Джерела та література

1. Берест, Ю.М. (2002). Історія вивчення пам'яток роменсько-давньоруського часу Середньої течії р. Ворскла. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 104-106.
2. Берест, Ю.М., Осадчий, Є.М. (2001). Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 101-106.
3. Бовкун, І.В., Суховська, І.В. (1991). Давньоруське городище в Нових Санжарах. В: Супруненко, О.Б. (ред). *Пам'ятки археології Полтавщини*. Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, с. 89-93.

4. Золотницька, Т.М., Супруненко, О.Б. (1999). Глинський курганний некрополь. В: Супруненко, О.Б. (ред.). *Полтавський археологічний збірник – 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за археологічними дослідженнями)*. Полтава: Археологія, с. 188-211.
5. Коринний, Н.Н. (1992). *Переяславская земля X – XIII века*. Киев: Наукова думка.
6. Куза, А.В. 1996. Древнерусские городища X – XIII вв. *Свод археологических памятников*. Москва.
7. Кулатова, І.М., Гейко, А.В., Золотницька, Т.М., Мироненко, К.М., Супруненко, О.Б. (1998). Дослідження Глинського археологічного комплексу. В: *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.* Київ: В-во ІА НАН України, с. 91-92.
8. Кучера, М.П. (1975). Переяславское княжество. В: Бескровный, Л.Г. (ред). *Древнерусские княжества X-XIII вв.* Москва: Наука, с. 118-143.
9. Ляпушкин, И.И. (1947). Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы (из полевых изысканий 1945 г.). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXI, с. 27-37.
10. Ляпушкин, И.И. (1947). Поселения эпохи железа в бассейне речки Ворскла *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXI, с. 96-98.
11. Ляпушкін І.І. (1949). Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 58-75.
12. Ляпушкин, И.И. (1961). Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 104.
13. Мироненко, К.М. (2003). *Звіт про археологічні розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі у 1998 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф.е., спр. 360, 33 арк.
14. Мокляк, В.О. (2007). Нові Санжари: городище роменська культура (IX-X ст.), Київська Русь (XI-XIII ст.). *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Новосанжарський район*. Полтава: Дивосвіт, с. 13-14.
15. Мокляк, В.О. (2007). Старі Санжари: городище – ранній залізний вік, середньовіччя. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Новосанжарський район*. Полтава: Дивосвіт, с. 143-144.
16. Пуголовок, Ю.О., Володарець-Урбанович, Я.В. (2016). Дослідження Глинського археологічного комплексу. В: Болтрик, Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: Стародавній Світ, с. 141-143.
17. Пуголовок, Ю.О., Володарець-Урбанович, Я.В., Горбаненко, С.А., Сергєєва, М.С., Яніш, Є.Ю. (2016). Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 р. В: Корост, І.І. (ред). *Археологічні дослідження Більського городища-2015*. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОШК, с. 103-127.
18. Супруненко, О.Б. (1999). Про давньоруські центри Нижнього Поворскля. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 20-30.
19. Супруненко, О.Б., Пуголовок, Ю.О., Мироненко, К.М., Ткаченко, О.М., Шерстюк, В.В., Яремченко, В.А. (2009). *Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора*. Частина друга. Київ, Полтава: Гротеск.
20. Сухобоков, О.В., Иченская, О.В. (1984). Левобережье Днепра. В: Баран, В.Д. (отв. ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка, с. 103-176.
21. Толочко, П.П. (2000). Переяславське князівство. В: Толочко, П.П. (ред). *Давня історія України*. Т.3. Слов'яно-руська доба, р. III, гл. 4. Київ: Поліграфкнига, с. 355-363
22. Третьяков, П.М. (1947). Стародавні слов'янські городища у Верхній течії Ворскла. *Археологія*, Т.1, с. 123-140.

References

1. Berest, Yu.M. (2002). Istoriia vyvchennia pamiatok romensko-davnoruskoho chasu Serednoi techii r. Vorskla. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 104-106.
2. Berest, Yu.M., Osadchyi, Ye.M. (2001). Novi dani pro doslidzhennia Shpylivskoho ta Zarihnenskoho arkheolohichnykh kompleksiv. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 101-106.
3. Bovkun, I.V., Sukhvoska, I.V. (1991). Davnoruske horodyshche v Novykh Sanzharakh. V: Suprunenko, O.B. (red). *Pamiatky arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava: Poltavskiy kraieznavchyi muzei, s. 89-93.

4. Zolotnytska, T.M., Suprunenko, O.B. (1999). Hlynskyi kurhannyi nekropol. V: Suprunenko, O.B. (red.). *Poltavskyi arkeolohichnyi zbirnyk – 1999 (do 1100-littia m. Poltavyy za arkeolohichnymy doslidzhenniamy)*. Poltava: Arkheolohiia, s. 188-211.
5. Korynnyi, N.N. (1992). *Pereiaslavskaia zemlia X – XIII veka*. Kyev: Naukova dumka.
6. Kuza, A.V. 1996. Drevnerusskye horodyshcha X – XIII vv. *Svod arkeolohycheskykh pamiatnikov*. Moskva.
7. Kulatova, I.M., Heiko, A.V., Zolotnytska, T.M., Myronenko, K.M., Suprunenko, O.B. (1998). Doslidzhennia Hlynskoho arkeolohichnoho kompleksu. V: *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997-1998 rr.* Kyiv: V-vo IA NAN Ukrainy, s. 91-92.
8. Kuchera, M.P. (1975). Pereiaslavskoe kniazhestvo. V: Beskrovnyi, L.H. (red). *Drevnerusskye kniazhestva X-XIII vv.* Moskva: Nauka, s. 118-143.
9. Liapushkyn, Y.Y. (1947). Arkheolohycheskye pamiatnyky v basseine r. Vorskly (yz polevykh yzyskany 1945 h.). *Kratkye soobshcheniya Ynstytuta ystoryi materyalnoi kultury*, XXI, s. 27-37.
10. Liapushkyn, Y.Y. (1947). Poselenia epokhy zheleza v basseine rechky Vorskla. *Kratkye soobshcheniya Ynstytuta ystoryi materyalnoi kultury*, XXI, s. 96-98.
11. Liapushkin I.I. (1949). Staroslovianske poselennia VIII-XIII st. na terytorii m. Poltavyy (za materialamy polovykh rozshukiv 1940, 1945 i 1946 r.). *Arkheolohichni pamiatky URSS*, I, s. 58-75.
12. Liapushkyn, Y.Y. (1961). Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhe v epokhu zheleza. *Materialy y issledovaniya po arkeolohyy SSSR*, 104.
13. Myronenko, K.M. (2003). Zvit pro arkeolohichni rozvidky v pivdennii okruzi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha ta na Nyzhnomu Psli u 1998 r. *Naukovyi arkhiv TsODPA*, f.e., spr. 360, 33 ark.
14. Mokliak, V.O. (2007). Novi Sanzhary: horodyshche romenska kultura (IX-X st.), Kyivska Rus (XI-XIII st.). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast, Novosanzharskyi raion*. Poltava: Dyvosvit, s. 13-14.
15. Mokliak, V.O. (2007). Stari Sanzhary: horodyshche – rannii zaliznyi vik, serednovichchia. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast, Novosanzharskyi raion*. Poltava: Dyvosvit, s. 143-144.
16. Puholovok, Yu.O., Volodarets-Urbanovych, Ya.V. (2016). Doslidzhennia Hlynskoho arkeolohichnoho kompleksu. V: Boltryk, Yu.V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv: Starodavnyi Svit, s. 141-143.
17. Puholovok, Yu.O., Volodarets-Urbanovych, Ya.V., Horbanenko, S.A., Serhieieva, M.S., Yanish, Ye.Iu. (2016). Mizhdystsypynarni doslidzhennia Hlynskoho arkeolohichnoho kompleksu v 2015 r. V: Korost, I.I. (red). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha-2015*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 103-127.
18. Suprunenko, O.B. (1999). Pro davnoruski tsentry Nyzhnoho Povorskliia. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 20-30.
19. Suprunenko, O.B., Puholovok, Yu.O., Myronenko, K.M., Tkachenko, O.M., Sherstiuk, V.V., Yaremchenko, V.A. (2009). *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy: Instytutska hora*. Chashtyna druha. Kyiv, Poltava: Hrotesk.
20. Sukhobokov, O.V., Ychenskaia, O.V. (1984). Levoberezhe Dnepra. V: Baran, V.D. (otv. red.). *Drevnerusskye poseleniia Sredenoho Podneprov'ia (arkeolohycheskaia karta)*. Kyev: Naukova dumka, s. 103-176.
21. Tolochko, P.P. (2000). Pereiaslavske kniazivstvo. V: Tolochko, P.P. (red). *Davnia istoriia Ukrainy*. T.3. Sloviano-ruska doba, r. III, hl. 4. Kyiv: Polihrafknyha, s. 355-363
22. Tretiakov, P.M. (1947). Starodavni slovianski horodyshcha u Verkhonii techii Vorskla. *Arkheolohiia*, T.1, s. 123-140.

Puholovok Yuri

THE DESOLATION OF THE SOUTH-EASTERN TERRITORIES OF RUS EVER HAPPENED ?

The article deals with the issue of desolation of the south-eastern territories of Rus, namely the inter-rivers of Psel and Vorskla in the XI century. The idea of a break in the development of this region, expressed in the 40's of the twentieth century, was based on the absence of clearly stratified complexes with materials of this time. The weight of this assumption was also given by the historical context in which the demographic potential of the Siverian population of the region was undermined as a result of their incorporation into Kievan Rus.

The first decades of the XI century, for the population between the regions of Psel and Vorskla affected by a change in the political situation, which is connected, above all, with the completion of the process of the entry of the Siverian territories into the Kiev state. Archaeological reflection of these events was the layers of fires on the Romny culture settlements (70-s X, early XI century.). In the second decade of the XI century the Siverians made the last attempt to get out of power under Kiev, which was in support of Mstislav the Brave in the fight against Yaroslav the Wise. Although the victory of Mstislav under Lystvyn (1024) and led to the unification of all the Siverians lands under the authority of Chernigiv, their economic and demographic potential was undermined, and the short period of the reign of Mstislav made it possible to consolidate its independence from Kyiv. After the death of the Prince of Chernigov - Mstislav, Yaroslav (1036) again regained the dependence of the Siverian land from the Kiev Grand Duchy, extending the policy of his father Volodymyr Sviatoslavich regarding the division of the Siberian tribal association between the Pereiaslav and Chernihiv principalities. This contributed to strengthening the position of Russia in this region, creating the preconditions for the further development of these territories.

Thus, archaeological materials obtained during the excavations of recent decades do not confirm the widespread thesis of desertion of this region in the XI century. The presence of a typical time for ceramics and housing and economic complexes indicates the existence of a certain number of people in the region of Psel and Vorskla. However, the clarification of its quantitative and ethnic composition, as well as the density of population, is an open question.

Key words: *Dnieper's Left Bank, Early Middle Age, Romny culture, Siverians, Rus.*